

محمود معافی

هدف‌ها، اصول و رویکردهای حاکم بر تولید کتاب‌های آموزشی

مقدمه

قبل از بحث درباره اهداف و اصول ناظر بر طراحی و تألیف کتاب‌های آموزشی، لازم است که کتاب‌های آموزشی را تعریف کنیم. کتاب آموزشی را می‌توان از دو دیدگاه تعریف کرد: نخست از دیدگاه عام، و دوم دیدگاه خاص.

از منظر عام، هر کتاب یا نوشته‌ای که توسط ناشران مختلف، اعم از نهادها و سازمان‌های دولتی، بخش خصوصی و یا افراد و در هر زمینه از علم و فن برای مردم و یا مخاطبان خاصی تألیف و یا ترجمه می‌شود، کتاب آموزشی نامیده می‌شود؛ زیرا به هر حال هر کتاب دارای پیامی برای یادگیری است. با این تعریف، قلمرو کتاب آموزشی همه کتاب‌های جهان را شامل می‌شود. البته شاید بهتر باشد که به جای کتاب‌های آموزشی از **مکتوبات آموزشی** صحبت کنیم؛ زیرا مکتوبات آموزشی، علاوه بر کتاب، مجلات و روزنامه‌ها را نیز دربرمی‌گیرد.

از دیدگاه خاص و در قلمرو تعلیم و تربیت، به کتاب‌هایی که با هدف رشد و توسعه سواد علمی، مهارتی و دانش‌افزایی و در راستای تحقق و تقویت هدف‌های برنامه‌های درسی وزارت آموزش و پرورش برای مخاطبان و گروه‌های سنی خاصی به رشته تحریر درمی‌آیند، کتاب آموزشی هستند. کتاب‌های آموزشی در تعریف خاص آن‌ها، با توجه به نوع مخاطب به چند

گروه تقسیم می‌شوند:

۱. کتاب‌هایی که برای عامه مردم نوشته می‌شوند.

۲. کتاب‌هایی که برای گروه‌های خاصی از جامعه نوشته می‌شوند. گروه‌های خاص ممکن است طیف گسترده‌ای از طبقات اجتماعی را شامل شوند؛ مانند: کودکان، نوجوانان، جوانان، بزرگسالان، دانش‌آموزان و دانشجویان در گروه‌های متفاوت سنی، والدین و یا طبقات خاصی از جامعه.

کتاب‌های آموزشی ممکن است که توسط ناشران، بخش خصوصی، نهادها و سازمان‌های دولتی و یا سازمان‌های غیرانتفاعی داخلی و یا خارجی تدوین شوند و بی‌شک از نظر شکل، ابعاد، حجم، کیفیت، نوع مصرف و تنوع با یکدیگر تفاوت دارند.

هدف‌ها، اصول و رویکردهای کتاب آموزشی متأثر از دو عامل عمده، یعنی مخاطب و موضوع آموزشی هستند. اکنون با توجه به نوع مخاطبان به بررسی هدف‌ها، اصول و رویکردهای کتاب‌های آموزشی مختلف می‌پردازیم.

۱. کتاب‌هایی که برای عامه مردم

نوشته می‌شوند

اهداف این نوع کتاب‌ها، رشد آگاهی مردم در زمینه‌های دینی، اخلاقی، عاطفی، فرهنگی، اجتماعی، ادبی، علمی، بهداشتی، زیست‌محیطی، سیاسی، اقتصادی و یا مهارتی در جامعه است.

کتاب‌هایی که برای عامه مردم نوشته می‌شوند، معمولاً شامل سلسله آموختنی‌ها و یادگیری‌هایی هستند که دانستن آن‌ها برای اکثریت افراد جامعه ضروری است. زبان مورد استفاده در این کتاب‌ها غالباً برای عموم، اکثریت و یا قشر زیادی از جامعه قابل فهم است. کتاب‌هایی را که معمولاً در بازار، فروش بالایی کسب می‌کنند، می‌توان در زمره این نوع کتاب‌ها طبقه‌بندی کرد.

کتاب‌های آموزشی که برای عامه مردم به رشته تحریر درمی‌آیند، باید پاسخگوی یک یا چند نیاز جامعه باشد. نیازها گاه توسط گروه‌ها و نهادها تشخیص داده می‌شوند. در مواردی هم مردم با خرید کتاب‌های خاصی، به طور ضمنی نیاز خود را اظهار می‌کنند.

در تولید کتاب‌های مناسب برای عامه مردم، رعایت اصول و ویژگی‌های زیر لازم است:

- توجه به طیف و گستره نیاز
- توجه به وسعت نیاز (همه، اکثریت و یا قشر زیادی از جامعه)
- توجه به نیازهای جدید
- کمک به کاهش هزینه‌های خانوار و هزینه‌های ملی
- کمک به کاهش مشکلات و بلایای طبیعی و یا اجتماعی
- کمک به مردم در غلبه بر یک یا چند مشکل فراگیر و مبتلا به
- بازکردن مشکلات فردی و اجتماعی، و آموزش به مردم در غلبه بر مشکلات
- برقراری ارتباط مؤثر با مخاطب و

استفاده از یک زبان قابل فهم به جای یک زبان فنی

- انتخاب عنوان جذاب و مناسب
تجربه نشان داده است که معمولاً میزان فروش یک کتاب، بیش‌تر تابع عنوان آن است تا محتوایش. به عبارت دیگر، خوانندگان ابتدا جذب عنوان کتاب می‌شوند و پس از آن به محتوای کتاب توجه می‌کنند.

- توجه به زمینه‌های فرهنگی، مثل‌ها و داستان‌های رایج یا جذاب، اما کوتاه.
به لحاظ سازمان‌بندی این کتاب‌ها باید دارای فصل‌بندی‌های مناسب و نسبتاً موجز باشند.

۲. کتاب‌های آموزشی برای گروه‌های خاص

این کتاب‌ها را به چهار گروه عمده می‌توان تقسیم کرد:

- ۱-۲. کتاب‌های آموزشی برای کودکان
- ۲-۲. کتاب‌های آموزشی برای نوجوانان و جوانان
- ۳-۲. کتاب‌های آموزشی برای دانش‌آموزان که به نوبه خود به چهار گروه تقسیم می‌شوند.
- ۴-۲. کتاب‌های آموزشی برای معلمان

۱-۲. کتاب‌های آموزشی برای کودکان

هدف این نوع کتاب‌ها آشناکردن دانش‌آموزان با محیط زنده و غیرزنده، و رشد عاطفی، جسمانی، اخلاقی، مذهبی،

هدف از تألیف این کتاب‌ها، رشد تجربیات نوجوانان و جوانان در زمینه‌های گوناگون است. در تألیف این نوع کتاب‌ها رعایت اصول و ویژگی‌های زیر ضروری است:

- توجه به نیازهای هر دوره سنی؛ برای مثال ۱۳-۱۱ سال، ۱۶-۱۴ سال و ۱۷ الی ۲۰ سال.
- جوانان عموماً طالب موفقیت و

اجتماعی و خلاقیت در کودکان است. در تألیف این کتاب‌ها رعایت اصول زیر الزامی است:

- جذاب و موجز بودن
- استفاده از تصویرها و نقاشی‌های متنوع و دارای جنبه‌های هنری
- رعایت سادگی و روانی در جملات
- استفاده از واژگان نزدیک به ذهن دانش‌آموزان

- استفاده از رنگ‌های جذاب و روشن

- توجه به نکات تربیتی
- استفاده از داستان‌های کوتاه به جای داستان‌های بلند
- رعایت تنوع در داستان‌ها

- استفاده از زبان طنز در صورت لزوم
- استفاده از رسم الخط مناسب و هماهنگ با کتاب درسی

- کتاب‌های آموزشی کودکان را می‌توان به صورت‌های متفاوت چاپ کرد؛ برای مثال به شکل میوه‌ها، انواع مسکن، برگ درختان، وسایل فناوری، پاکت‌های نامه ... و

۲-۲. کتاب‌های آموزشی برای نوجوانان و جوانان

کتاب‌هایی که با هدف رشد و توسعه سواد علمی، مهارتی و دانش افزایی و در راستای تحقق و تقویت هدف‌های برنامه‌های درسی وزارت آموزش و پرورش برای مخاطبان و گروه‌های سنی خاصی به رشته تحریر درمی‌آیند، کتاب آموزشی هستند

۲-۳. کتاب‌های آموزشی برای دانش‌آموزان

هدف از تألیف این کتاب‌ها (۱) گسترش اطلاعات عمومی، رشد مهارت‌های ذهنی و عملی (۲) تعمیق دانش‌های عمومی و یا نیمه‌تخصصی است. هدف اول برای دوره آموزش عمومی و هدف آخری عمدتاً در دوره دبیرستان مطرح است.

کتاب‌های آموزشی که برای دانش‌آموزان تألیف می‌شوند بر چهار نوعند: ۱. کتاب‌های درسی؛ ۲. کتاب‌های کمک آموزشی؛ ۳. کتاب‌های کمک درسی؛ ۴. کتاب‌های کار و تمرین.

۲-۳-۱. کتاب‌های درسی

کتاب‌های درسی آموزشی مستلزم نوعی تعلیم و تعلم رسمی هستند و دستگاه‌های مسؤول آموزشی در کشور

موظفند، شرایط لازم را برای تعلیم این نوع کتاب‌ها فراهم آورند. اصول و ویژگی‌های کتاب‌های درسی معمولاً توسط مراکز

پیدا کردن الگو هستند. این کتاب‌ها باید شخصیت‌ها و الگوهای مناسبی را در حیطه‌های متفاوت، از جمله: علمی، اجتماعی، دینی، سیاسی، عاطفی، اقتصادی و مالی در اختیار جوانان قرار دهند. بسیاری از جوانان از راه‌های دستیابی به موفقیت آگاهی ندارند. آموزش درباره رمز و راز موفقیت در زندگی با بهره‌گیری از زندگی «الگو»ها بسیار اهمیت دارد.

- جوانان به دلیل محدودیت تجربه در معرض خطر هستند. کنجکاوی، میل به لذت‌جویی و کمی تجربه در زمینه‌های مختلف، امکان لغزش جوانان را در مقایسه با بزرگسالان چند برابر می‌کند. کتاب‌های آموزشی لازم است که تجربه‌های جوانان را در زمینه‌های گوناگون گسترش دهند.

- جوانی مرحله بیداری احساس معنوی است. بیداری این احساس و تعمیق آن به پرورش و رشد صفات اخلاقی جوان در ابعاد گوناگون، کمک می‌کند.

- استفاده از زبان غیرمستقیم به جای زبان مستقیم برای جوانان ترجیح دارد. جوانان غالباً در برابر زبان دستوری بیش‌تر مقاومت نشان می‌دهند.

- استفاده از زبان ساده و قابل فهم به جای زبان پیچیده و دور از فهم، از دیگر ویژگی‌هایی است که در تألیف این کتاب‌ها باید مدنظر قرار گیرد.

کتاب‌های درسی آموزشی مستلزم نوعی تعلیم و تعلم رسمی هستند و دستگاه‌های مسؤول آموزشی در کشور موظفند، شرایط لازم را برای تعلیم این نوع کتاب‌ها فراهم آورند.

برنامه‌ریزی درسی و یا چاپ و تولید کتاب‌های درسی، اعم از بخش دولتی یا بخش خصوصی تدوین می‌شوند. تولید این کتاب‌ها به دلیل حساسیت فوق‌العاده‌ای که به لحاظ تربیتی و علمی دارند، تابع اصول و ویژگی‌های معینی است. این اصول برخی عام و برخی ویژه هستند. منظور از اصول عام، اصولی است که باید در همه کتاب‌های درسی رعایت شوند. برای مثال، همه کتاب‌های درسی باید به نیازهای فردی و اجتماعی، و یا رشد خلاقیت در فراگیران توجه کنند. اصول ویژه، اصولی هستند که در آموزش موضوعات خاص باید رعایت شوند. برای مثال، در کتاب‌های جغرافیا نباید جبر جغرافیایی آموزش داده شود. به عبارت دیگر، نباید انسان را به صورت

موجودی منفعل نشان داد که اسیر عوامل جغرافیایی است و توانایی تغییر محیط را ندارد. برخی از کتاب‌های کمک آموزشی با رویکرد تربیتی و علمی تألیف شده‌اند. معمولاً کتاب‌های درسی اخیر از نظر مربیان از ارزش بیشتری برخوردار است.

۲-۳-۲. کتاب‌های کمک آموزشی

همان‌گونه که اشاره شد، کتاب کمک آموزشی به منظور گسترش سواد علمی، افزایش دانش مخاطبان، و پرورش مهارت‌های ذهنی و عملی، در حیطه‌ای خاص و یا با هدف رشد آگاهی‌های اجتماعی و بهداشتی علمی و مهارتی دانش‌آموزان تألیف می‌شود. این نوع کتاب‌ها ممکن است که مستقیماً با هدف‌های برنامه‌های درسی دوره تحصیلی مرتبط باشند و یا ارتباط کم‌تری داشته باشند.

برخی از کتاب‌های کمک آموزشی حالت دایرةالمعارفی دارند و بر انتقال اطلاعات در حوزه‌های متفاوت تأکید دارند. برعکس، برخی از این کتاب‌ها بر انتقال اطلاعات در حوزه خاصی تأکید

کتاب کمک آموزشی به منظور گسترش سواد علمی، افزایش دانش مخاطبان، و پرورش مهارت‌های ذهنی و عملی، در حیطه‌ای خاص و یا با هدف رشد آگاهی‌های اجتماعی و بهداشتی علمی و مهارتی دانش‌آموزان تألیف می‌شود

۱۱. قیمت مناسب
و بادوام بودن کتاب

۲-۳-۳. کتاب های
کمک درسی

کتاب های
کمک درسی
کتاب هایی هستند که
با هدف تحکیم

یادگیری محتوای برنامه درسی رسمی و تحقق هدف های این برنامه تألیف می شوند. این کتاب ها معمولاً در موضوع درسی مشخصی و برای پایه معینی به رشته تحریر درمی آیند. این کتاب ها غالباً نکات مبهم درسی را با شرح و بسط بیشتر و به همراه یک سری از اطلاعات تکمیلی و تمرینات اضافه، ارائه می کند. هدف عمده این کتاب ها عمدتاً آماده سازی دانش آموزان برای کسب موفقیت در امتحانات پایانی و یا ورودی دانشگاه است و در کشورهای مختلف جهان نیز رواج دارند. رعایت اصول و ویژگی های زیر در تألیف کتاب های کمک درسی توصیه می شود:

- توضیح مطالب به شیوه ساده و از جزء به کل
- تعمیق مهارت های ذهنی و عملی دانش آموزان در موضوعات گوناگون
- برطرف کردن ضعف کتاب های درسی و تأکید بر نکته های درسی
- ایجاد زمینه برای پرورش مهارت های فردی و گروهی
- تألیف بر مبنای توانایی دانش آموزان

کتاب های کمک درسی کتاب هایی هستند که با

هدف تحکیم یادگیری محتوای برنامه درسی

رسمی و تحقق هدف های این برنامه تألیف

می شوند

می ورزند. دانش آموزان می توانند، از این کتاب ها به عنوان منابع و مراجع آموزشی استفاده کنند. ویژگی بارز هر دو نوع این کتاب ها، ارائه اطلاعاتی فراتر از چارچوب کتاب های درسی است.

در تألیف کتاب های کمک آموزشی، رعایت اصول و ویژگی های زیر ضروری است:

۱. تناسب محتوا با گروه سنی مخاطب (کودکان، نوجوانان و جوانان)
۲. راهنمایی والدین در استفاده از کتاب های آموزشی، به ویژه برای کودکان
۳. استفاده از زبان متناسب با گروه سنی مربوطه
۴. استفاده از تصویرهای متنوع برای بیان مفاهیم
۵. مرتبط بودن با حوزه علمی مورد نظر
۶. برانگیزنده بودن محتوا
۷. به روز بودن اطلاعات
۸. اعتبار علمی
۹. ساده سازی مفاهیم علمی
۱۰. طرح پرسش های مناسب اما محدود

متوسط و نه تیزهوشان

- ایجاد روحیه تحقیق و مطالعه در دانش‌آموزان
- ایجاد توانایی حل مسأله در دانش‌آموزان
- کمک به دانش‌آموز در سرعت عمل به پاسخگویی
- تنوع در فعالیت‌های پیش‌بینی شده؛ از جمله: مهارت در جمع‌آوری اطلاعات؛ گزارش نویسی؛ تنظیم جداول؛ ساخت وسایل؛ تفسیر اطلاعات، نمودار، جدول، نقشه و عکس؛ حل تمرینات و یا تکمیل پازل‌ها.

۲-۳-۴. کتاب‌های کار و تمرین

این کتاب‌ها در بازار به کتاب‌های کار، تمرین، آزمون و حل المسأله، مشهور هستند.

مقصد این کتاب‌ها، دستیابی به چیرگی در یادگیری است، در مواقعی به علت این‌که این کتاب‌ها تنها به پاسخ مسئله‌ها می‌پردازد و از بروز خلاقیت در دانش‌آموزان جلوگیری می‌کند. معمولاً این نوع از کتاب‌ها با انتقاد از سوی مربیان مواجه می‌شوند، مگر آنکه در طرح آزمون و سؤالات به پرورش تفکر و اگر توجیه کرده باشند. رعایت اصول و معیارهای زیر در تألیف این کتاب‌ها ضروری است.

۱- تنوع در آزمون‌ها

۲- تنوع در فعالیت‌ها

۳- آموزش درباره چگونگی حل مسئله

۲-۴- کتاب‌های آموزشی برای معلمان

کتاب‌های آموزشی برای معلمان را می‌توان به دو گروه تقسیم کرد:

۱. کتاب‌های مرجع؛ ۲. کتاب‌های راهنمای معلم. هدف از تألیف این نوع کتاب‌ها، ارائه اطلاعات تکمیلی و به روز آماده کردن معلمان برای پاسخگویی به سؤالات دانش‌آموزان و توانمند کردن آن‌ها در تدریس محتوا و مفاهیم برنامه‌های درسی در راستای تحقق هدف‌های برنامه درسی است.

در تألیف این کتاب‌ها رعایت اصول و ویژگی‌های زیر ضروری است:

۱. به روز نگه داشتن اطلاعات معلمان در حوزه مربوط
۲. ارائه تمرینات تکمیلی
۳. ارائه آزمون‌های گوناگون
۴. ارائه راهنمود به معلمان در تدریس موضوعات درسی با توجه به توانایی‌های مخاطبان و تنوع شرایط تدریس
۵. معرفی رویکردهای برنامه درسی
۶. معرفی شیوه‌آرزشیابی
۷. معرفی کتاب‌های مرجع
۸. در صورت دسترسی معلمان به اینترنت، معرفی سایت‌های آموزشی

منابع

۱. رشد جوانه، ویژه‌نامه دومین جشنواره کتاب‌های آموزشی، دوره آموزش راهنمایی، آبان ۱۳۸۰
۲. رشد جوانه، فصل‌نامه شورای سامان بخشی کتاب‌های آموزشی، شماره ۳
۳. کتابنامه رشد، فهرست توصیفی کتاب‌های آموزشی
۴. تجارب مؤلف در ارتباط با کتب آموزشی کشور

هند و انگلیس